

УДК 911.5

О. П. ЧИЖ

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ЛІСОСТЕПОВИХ ПОЛІСЬ У ВИРІШЕННІ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ПОДІЛЬСЬКОГО ПОБУЖЖЯ

Надано особливості економічного освоєння природних ресурсів Подільського Побужжя. Виділені основні групи чинників, які несприятливо впливають на сучасний стан Лісостепових ПолісЬ Подільського Побужжя й ускладнюють вирішення екологічних проблем регіону. Запропоновано низку заходів з раціонального використання природних ресурсів Подільського Побужжя.

Ключові слова: Лісостепові Полісся, Подільське Побужжя, екологічні проблеми, сучасний стан, заходи раціонального використання

The features of the economic mastering of natural resources of Podillya's Pobuzza are given. The selected basic groups of factors which unfavorably affect the modern state of Forest-steppe Polesya Podillya's Pobuzza and complicate the decision of ecological problems of region. The row of measures on the rational use of natural resources of Podillya's Pobuzza is offered.

Keywords: Forest-steppe Polesya, Podillya's Pobuzza, ecological problems, modern state, measures of the rational use

Предоставлены особенности экономического освоения природных ресурсов Подольского Побужжя. Выделенные основные группы факторов, которые неблагоприятно влияют на современное состояние Лесостепного Полесья Подольского Побужжя и осложняют решение экологических проблем региона. Предложен ряд мероприятий по рациональному использованию природных ресурсов Подольского Побужжя.

Ключевые слова: Лесостепные Полесье, Подольское Побужье, экологические проблемы, современное состояние, мероприятия рационального использования

Актуальність проведеного дослідження у новому підході до вирішення екологічних проблем Подільського Побужжя, а саме: ролі та значення у цьому процесі Лісостепових ПолісЬ.

Здебільшого, екологічні проблеми Побужжя, зокрема й Подільського, розглядались через призму впливу господарської діяльності на природу й ландшафти цього регіону [3,5,6]. Найбільш виразно це зроблено в колективній монографії “Середнє Побужжя” [10]. Дослідження Лісостепових ПолісЬ розпочалось порівняно недавно (наприкінці 90 – х років ХХ століття) й поки що розглянуті лише специфіка їх природи, ландшафтна структура й, частково, проблеми раціонального використання [6,7]. Значення Лісостепових ПолісЬ у вирішенні екологічних проблем Подільського Побужжя не розглянуто в жодній з опублікованих праць.

Природні умови та ресурси Подільського Побужжя багаті й різноманітні. Їх господарське освоєння розпочалося з пізнього палеоліту – більше 40 тисяч років назад. В епоху Буго-Дністровської культури (7 тисяч років назад) в заплаві Південного Бугу вперше в Східній Європі зародилося землеробство [1].

Тимчасові поселення та часткове розорювання заплавл помітно впливали на окремі компоненти, але не викликали докорінних змін і мали локальне розповсюдження. Докорінні зміни ландшафтної структури русла Південного Бугу, приток та їх заплавл викликали будівництво ставків, каналів і водосховищ починаючи з I тисячоліття нашої ери. Наприкінці тисячоліття починається освоєння лісових і земельних ресурсів Середнього Побужжя. Після нашестя монголотатар (XIII-XIV століття) розпочалося повторне заселення районів Побужжя. Виснаження лісових і водних ресурсів у Західній Європі обумовило великий попит на дешевий ліс, хліб і рибу, які поступали із районів Правобережної України. За багаті лісові й водні угіддя, де можна було організувати деревообробні й рибні промисли, між феодалами постійно велася боротьба. Чотири ставки с. Великий Літин на річці Згар – права притока Південного Бугу – у 1631 році дали прибуток 3330 золотих. На картах Г. Боплана (XVII століття) ланцюжки ставків показані у верхів'ях приток Південного Бугу – річках Згар, Рів, Соб, Сільниця, Бужок [2]. Всюди будували “буди” (виробництво поташу), “бурти” (виробництво селітри), багато

деревини використовували “гути” (скляні заводи) і “рудні” (підприємства з виплавки заліза з болотної руди). Представники господарського перепису 1789 року відзначали, що поташні “буди” і скляні “гути” знищили багаті ліси Подільського і Брацлавського воєводств [10]. Звільнені від лісу землі розорювали. На початку XIX століття 62% території Середнього Побужжя було розорано, а до кінця століття розораність Балтського, Ольгопільського, Гайсинського повітів сягала 71% [6].

З другої половини XVIII століття на притоках Південного Бугу розпочалися роботи з осушення боліт. Створений з цією метою канал в заплаві річки Вовк між селами Міхалполем і Літками Летичівського повіту існував до 1910 року. На початку XX століття осушуються болота в заплаві річки Згар між селами Залужне і Новоселиця Літинського повіту. Осушені 300 десятин дали гарний врожай сіна. Такі ж роботи проводили на селянських сінокосах в заплавах річки Рів (с. Шелихівська Слобода Летичівського повіту), Десна [3]. До 1913 року лісистість Середнього Побужжя (“лісове серце Поділля”) складала 9,1%, розораність окремих районів становила 80-82%, збільшилась ерозія ґрунтів і замулення русел малих річок та ставків. Більшість ставків, які були створені на початку XX століття, в 30 – ті роки вже були замулені і сильно заросли. Річкою Рів таких ставків 43%, Вовк – 57%, Згар – 80% [3].

Лісостепові Полісся – це своєрідні, виокремлені ділянки поліських ландшафтів у лісопольовій зоні України. Нами їх виділено 18, з них у межах Подільського Побужжя чотири: Летичівське, Прибузьке, Десенське й Присобське. Природа й ландшафти цих Полісся своєрідні й помітно відрізняються від лісостепових. Приблизно 12-10 років тому, коли з північних районів (теперішнє Полісся) відступав льодовик, його талі води широкими потоками, через прадавні долини Південного Бугу, стікали у Чорне море. Такими долинами у межах Верхнього Побужжя були відомі нині Летичівська низовина (від Летичева Хмельницької області через Літин до гирла притоки Південного Бугу – Рівця в околицях міста Гнівань Вінницької області) і прадавня долина стоку Південного Бугу від Хмільника через Калинівку, Турбів і далі на середню течію річки Соб до міста Гайсин у Вінницькій області. Талі води виповнили ці прадолини піском, який є тут основною ґрунтоутворювальною породою, а неглибоке залягання фундаменту центральної частини

Українсько щита зумовило високий рівень ґрунтових вод. Таке поєднання піщаних відкладів з неглибоким заляганням ґрунтових вод на рівних, дещо покатих від Південного Бугу поверхніх терас, змодельовало поліські умови у лісостеповій смузі.

Широкі заболочені заплави Південного Бугу та його приток Постолової, Десенки, Згар, піщані тераси з невеликими озерами і болотами були зайняті у минулому заростями чорної вільхи (вільшняками) й сосновими борами. В подальшому людина вирубала оті праліси і замість них були насаджені дуб і сосна, частково ялина.

Збереглися тут і трав’яні рослини, які зовсім не характерні для лісостепу і за межами Прибузького Полісся більше ніде не трапляються. Це рослини північної флори: півники сибірські, гвоздика розкішна, валеріана висока і стародуб широколистяний та пруський. Та найбільш характерними елементами поліської флори є пухнаста береза, грушанка однобока, кам’яниця і верес [7].

У межах Подільського Побужжя Лісостепові Полісся займають 23 відсотки його площі й безумовно відіграють неабияку роль у вирішенні екологічних проблем регіону. Як видно з короткої історії господарського освоєння Подільського Побужжя, основні заходи пов’язані з меліорацією, лісо – і водо – господарською діяльністю та інші були пов’язані, здебільшого, з Лісостеповими Поліссями.

В процесі польових досліджень виділені основні групи чинників, які несприятливо впливають на сучасний стан Лісостепових Полісся Подільського Побужжя й ускладнюють вирішення екологічних проблем регіону.

- Спрямлення і поглиблення русла Південного Бугу і його приток, особливо у межах Лісостепових Полісся. Глибини створених каналів коливаються від 1,5 до 3 метрів, ширина 2-6 метри. На окремих ділянках місцеве населення Південний Буг називає Новою річкою. Заглиблення русел приток призвело до осушення боліт і перетворення їх на пустирі, які зайняті бур’янами і не придатні навіть під пасовища.

- Меліорація заплав, перетворення їх в сільськогосподарські угіддя та пасовища. Меліорація проводилась без урахування місцевих природних особливостей кожної ділянки заплави, тому меліоративні системи, створені наприкінці 70 – х років XX століття в теперішній час запуснені, канали частково замулені, заросли болотною рослинністю, а

іноді (с. Уладовка Вінницької області) заповнені водою, так як не мають стоку.

- Активне застосування у 80 – х - на початку 90 – х роках ХХ століття мінеральних добрив і ядохімікатів в господарствах, землі які безпосередньо прилягають до Південного Бугу або його приток, будівництво складів цих препаратів на берегах річок. На один гектар розораних угідь Середнього Побужжя вносилося 7-9 кг ядохімікатів, що в два рази більше, ніж в середньому в Україні.

- Наявність на берегах річок відстійників цукрових заводів і тваринницьких комплексів. Матеріали попередніх досліджень цих своєрідних антропогенних урочищ свідчать про їх екологічну небезпеку для навколишніх ландшафтів. На будь-яку притоку Південного Бугу, незалежно від її довжини, достатньо викинути 20-25% речовини одного відстійника, щоб перетворити річку в стічну каналу. Викид неочищених вод Вінницького хімкомбінату в Південний Буг призвів у 1988 році до знищення риби на суму більше 0,5 млн. грн. Після цього було ще шість таких ситуацій, але збитків ніхто не рахував.

В теперішній час склалися обставини, які не допускають подальшого використання природних ресурсів Подільського Побужжя без посереднього їх вивчення і розробки заходів з раціонального використання. Особливо це стосується Лісостепових Полісь. Такі заходи повинні включати в себе:

1. Відмову від практики меліорації приток Південного Бугу шляхом спрямлення їх русел та осушення боліт у верхів'ях. Річкам необхідно допомогти поступово відновити природні русла, умови живлення, гідрологічний режим.

2. Розробку індивідуальних схем реконструкції заплавам малих річок на ландшафтній основі з урахуванням особливостей ландшафтної структури вже існуючого антропогенного ставково-заплавного типу місцевостей [4]. Реконструкція повинна включати в себе і відновлення болотних масивів в заплавах річок. Їхня основа – закинуті торфорозробки, котрі поступово перетворюються в непрохідні болота. Такі ділянки боліт зараз існують на річці Вовк біля м. Деражня Хмельницької області та в інших місцях. Закинуті торфорозробки поступово заростають болотною рослинністю, різними видами верб. Тут зустрічаються сірий журавель, велика і мала білі чаплі, ондатра, нутрії.

3. Розробку допустимих норм кількості водних об'єктів на кожну річку з врахуванням зональних і регіональних природних

особливостей. Заростаючи водосховища і ставки цілеспрямовано осушити, а звільнені від води площі перетворити на сінокісні й пасовищні угіддя. Заплавам басейну Південного Бугу необхідно повернути природні риси і структуру.

4. Припинення будівництва в межах водоохоронних зон і поступовий виніс звідти усіх підприємства, зокрема й цукрових заводів, тваринницьких і комунальних комплексів, ліквідація найближчим часом відстійників цих підприємств.

5. Координацію зусиль і засобів чисельних організацій, які зайняті проблемами господарського освоєння природних ресурсів басейну Південного Бугу. Всі заплановані заходи повинні опиратися на "Генеральну схему сучасного стану і раціонального використання природних ресурсів басейну Південного Бугу до 2002 року". До розробки цієї схеми повинні бути запрошені не лише меліоратори і фахівці водного господарства, але й географи, біологи, фахівці сільського і лісового господарства, а також з охорони природи і рекреації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Мемуары по истории Западной и Юго-Западной России / В. Б. Антонович – К.: Б.Н., 1885. – Т. 1. – 214 с.
2. Боплан Г. Описание Украины / Г. Боплан // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К.: Б.Н., 1896. – Ч. 1. – 147 с.
3. Голубин Ю. Г. Прудовое хозяйство в бассейне Юного Буга / Ю. Г. Голубин // Вестн. метеорологии и климатологии – К., 1937. – № 4. – С. 34–41
4. Денисик Г. И. Поймы малых рек Правобережной Украины: освоение и современное состояние / Г. И. Денисик // География и природные ресурсы. – 1988. – № 2. – С. 56–60
5. Денисик Г. І. Річки Правобережної України: історія господарського освоєння, відродження / Г. І. Денисик // Антропогенні географія й ландшафтознавство в ХХ і ХХІ століттях. – Вінниця-Воронеж В. Гіпаніс, 2003. – С. 100-105.
6. Денисик Г. І. Лісополе України / Г. І. Денисик – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с.
7. Денисик Г. І. Лісостепові Полісся / Г. І. Денисик, О. П. Чиж // Укр. геогр. журнал. – 2002. – № 3. – с. 26-29.
8. Тверитинов К. Н. Военно-статистическое описание Подольской губернии / К. Н. Тверитинов – СПб., 1849. – Ч. 2. – 166 с.
9. Трублевич Н. А. Мелиоративные нужды Подольской губернии в связи с общим вопросом о постановке мелиоративного дела в России / Н. А. Трублевич – Одесса: Б.Н., 1911. – 28 с.
10. Середнє Побужжя / За ред. Г. І. Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.
11. Чиж О. П. Зміни ландшафтної структури Лісостепових Полісь / О. П. Чиж // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2003. – Вип. 6. – С. 83–6.

Надійшла до редакції 16.03.2010

